

HAÇLI SEFERLERİNDE ÜÇ KADIN VE İSLÂM BİRLİĞİNİN SAĞLANMASI

NADİR KARAKUŞ*

Three Women in the Crusades and Provision of Islamic Unity

Abstract: The most prominent reason for the success of the Crusaders in the near east was undoubtedly the disunity among the Muslims. Imaduddin Zengi took his first serious step to ensure Islamic unity. He has been crowned with success when retaking Urfa from the Crusaders. During these attempts, he tried to annex Damascus and married up with the mother of the city governor. However, he could not take the mentioned city due to unexpected developments. His son Nouredin who took over when Imaduddin Zengi died also endeavored to ensure Islamic Unity; therefore, he got married to the city governor Uner's daughter, namely, in order to rule over Damascus. He reaped the benefits of this marriage in the effective struggle against the Crusaders. Thereafter Salahaddin married Nouredin's widow in order that he got closer to wealthy persons of Aleppo and Mosul who posed an obstacle against this unity, and reaped the benefits of this marriage in the third crusade. The king of Jerusalem was trying to maintain

* Yrd. Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ABD.
[nadirkarakus_64@hotmail.com].

his existence in these lands and perpetuate his hold on the kingdom by by marrying off to a nobleman invited from Europe since he had no son during this time in the Islamic world. Marriages played a key role in the rapprochement between societies and dynasties in the pre-, during and post second crusade.

Keywords: Crusaders, Unity, Marriage, Lady Zümrüt, Lady İsmet, Queen Melisende.

Öz: Haçlılar'ın Yakındoğu'da başarılı olmalarının en önemli nedeni hiç şüphesiz, Müslümanlar arasındaki bölünmüşlük idi. İslâm birliğini sağlamak için ilk ciddi adımı İmâdüddin Zengî attı. Kazandığı başarıları Urfa'yı Haçlılar'ın elinden alarak, taçlandırdı. Bu girişimleri esnasında Dımaşk'ı da kendisine bağlamaya çalıştı ve şehrin yöneticisinin annesi ile evlendi. Ancak beklenmedik gelişmeler yüzünden şehri alamadı. Ölümüyle yerine geçen oğlu Nureddin de İslâm birliğini sağlama peşinde idi. O da Dımaşk'a hâkim olabilmek için şehrin yöneticisi Üner'in kızı ile evlendi. Haçlılar ile etkin mücadelede bu evliliğin faydalarını gördü. Nureddin'den sonra sahneye çıkan Selahaddin de, bu birliğin önündeki engel Halep ve Musul Zengîleri ile yakınlaşabilmek için, Nureddin'in dul eşi ile evlendi ve bu evliliğin faydalarını III. Haçlı seferlerinde elde etti. İslâm aleminde bunlar olurken, Kudüs Kralı da erkek evladı olmadığı için kızını Avrupa'dan davet ettiği bir asil ile evlendirerek, Krallığını devam ettirmeye, bu topraklarda tutunmaya çalışıyordu. Evlilikler, toplumlar ve hanedanlar arasındaki yakınlaşma için İkinci Haçlı Seferi öncesi ve sonrasında oldukça etkin bir rol oynuyordu.

Anahtar Sözcükler: Haçlılar, Birlik, Evlilik, Zümrüt Hatun, İsmet Hatun, Kraliçe Melisende.

Giriş

Haçlı seferleri Avrupa'nın kutsal topraklarda yaklaşık iki asır devam eden varlığı yanında, Müslümanlar için de önemli bir sınav, ayrışmalarla ve bölünmelerle dolu bir süreçtir. Avrupalıların gözünde bile *"tuhaf ve beklenmedik bir düşman"*¹ olan Haçlıların varlığı, ilk önce kurdukları Urfa Haçlı Kontluğu (1098-1144)², daha sonra kurdukları Antakya Prinkepsliği (1098-1268)³ ile devam etmiş, Kudüs Krallığı (1099-1291)⁴ ile zirveye çık-

¹ P. K. Hitti, *History of Syria*, Londra 1951, s. 589.

² Bk. Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu, 1098-1114*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1994.

³ Bk. Halil Sahillioğlu, *"Antakya", DİA*, İstanbul 1991, c. III, s. 230.

muş ve nihayet Trablus Kontluğu (1109-1289)⁵ ile nihayetlenmişti.⁶ Bundan sonra Franklar, Müslüman Türkler, Araplar, Kürtler, Ermeniler ve diğer yerli Hristiyanlar ile beraber yaşamak zorunda kalacaklardı.

Avrupa'dan kalkıp da, Müslümanların yaşadığı bir coğrafyada başarılı olmalarının en önemli nedeni şüphesiz ki Müslümanlar arasındaki bölünmüşlük idi. Tutuş'un oğulları Rıdvan ve Dukak ile başlayan bu bölünmüşlük⁷, Şii Fatımiler'in bölgede farklı bir güç olmaları ile daha da derinleşmiş⁸ ve Haçlılar Ortadoğu'ya çok kısa bir sürede yerleşivermişlerdi.

Müslümanları bu bölünmüşlükten kurtarıp, onları birleştirme gücüne sahip bir liderin olmaması, Haçlılar'ın işine yarıyordu. İslâm'ı bir bayrak altında toplama başarısının temelleri bu dönemde Musul Atabegi İmâdüdîn Zengî (1127-1146) ile başladı diyebiliriz.⁹ Hitti, Zengî'nin ortaya çıkışını, Haçlılar karşısında talihin artık Müslümanlar lehine dönmeye başlaması olarak görür.¹⁰ Zengî'nin, 521/1127'de Musul Atabegliği ile başlayan bu önemli süreç¹¹, onun el-Cezîre ve Suriye'yi birleştirme gay-

⁴ Bk. J. Praver, *The Latin Kingdom of Jarusalem, European Colonialism in the Middle Ages*, London 1972; D. C. Munro, *The Kingdom of the Crusaders*, Washington 1966.

⁵ Bk. Birsal Küçüksipahioğlu, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007.

⁶ Işın Demirkent, "Haçlılar", *DİA*, İstanbul 1996, c. XIV, s. 530-31.

⁷ Azîmî, *Azîmî Tarihi*, çev.: Ali Sevim, Duman Ofset Matbaacılık, 2. Baskı, Ankara 2006, s. 40-41; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Halep fi Tarih-i Halep*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996, c. I, s. 234; *Haçlı Tarihi*, Anonim, çev.: Ergin Ayan, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 33; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s. 85-93; Ali Sevim, *Suriye Selçukluları*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara 1983, c. II, s. 14-21; Neşîmi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 257-262; C. E. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, çev.: E. Merçil- M. İpşirli, Ünal Matbaası, İstanbul 1980, s. 146.

⁸ Abdullah Mesut Ağır, *Memlûklarda Ticaret, Çizgi Kitabevi*, Konya 2015, s. 19; Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımiler", *DİA*, İstanbul 1995, c. XII, s. 231-32.

⁹ Azîmî, s. 63; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, thk.: İhsan Abbas, Dâru's-Sadr, Beyrut ts. c. II, s. 327.

¹⁰ P. K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev.: Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1981, c. IV, s. 1035-36.

¹¹ Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitabu'r-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn en-Nuriyye ve's-Salâhiyye*, thk.: İbrahim ez-Zeybek, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1418/1997, c. I, s. 115-16.

retleri ile devam etti.¹² 539/1144' de Urfa Haçlı Kontluğuna son vermesi bu bütünlük arayışını hızlandırdı¹³ ve Dımaşk Atabegliğini de (Tuğtekinliler) kendine tabi kılmayı bildi. Hâkimiyetini güçlendirmek için kuşattığı Ca-ber kalesi¹⁴ civarındaki ordugâhında bir kölesi tarafından şehit edilmesi (541/1146)¹⁵ ile birlik süreci bitti zannedildi.¹⁶

Oysa yerine geçen oğullarından Halep Atabegi Nureddin Zengî, ba-basının kaldığı yerden bu süreci devam ettirdi. Dikkatini Suriye ve Haçlı-lar ile mücadeleye veren Nureddin, önce kendisine karşı çıkan babasının eski müttefiki Selçuklu Meliki Alparslan b. Mahmud'un Irak bölgesinin önemli şehri Musul'u¹⁷ ele geçirme çabalarını boşa çıkardı.¹⁸ Daha sonra

¹² Gülay Ögün Bezer, "Zengî, İmâdüdîn", *DİA*, İstanbul 2013, c. XLIV, s. 259.

¹³ Ebû Şâme, c. I, s. 138-39; *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 297; İbn Hallikân, c. II, s. 328; Jonathan Riley-Smith, *What were the Crusades?*, 4. Baskı, San Francisco, 2009, s. 29.

¹⁴ Kuzey Suriye'de, Fırat nehrinin orta mecrasının sol sahilinde ve Rakka'nın 50 km. batısında volkanik bir tepe üzerinde yer alan kaledir. Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, thk.: Ferîd Abdülaziz el-Cündî, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1410/1990, c. II, s. 125; Diyarbakır (Diyar-ı Mudar)'da, en- Numan b. Münzir'in kölesi Devser'e nisbetle Devseriyye adı da verilir. Daha sonra burayı Sâbikeddin Caber el-Kuşeyrî ele geçirecek, uzun süre burada hüküm sürmüştü. Kaleye ona nisbetle Caber kalesi denir. Bk. Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, çev.: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 2017, s. 234.

¹⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Tashih: Muhammed Yusuf ed-Dekkâk, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1407/1987, c. IX, s. 339-40; Ebû Şâme, c. I, s. 154-55; İbn Hallikân, c. II, s. 328; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûk Mısır ve'l-Kahire*, nşr.: Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1413/1992, c. VI, s. 4.

¹⁶ Aydın Taneri, "Ca'ber Kalesi", *DİA*, İstanbul 1992, c. VI, s. 526.

¹⁷ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Matbaatu Berid, , Leiden 1889, s. 93-95; İstahrî, *Ülkelerin Yolları (Mesâlikü'l-Memâlik)*, çev.: Murat Ağarı, Aşağı Kitapları, 1. Baskı, İstanbul 2015, s. 80; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)*, çev.: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 142, 143, 145, 146, 147, 151, 154, 155, 156, 157; İbn Havkal, *X. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev.: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014; s. 175-76; Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, çev.: Murat Ağarı, Bayrak Matbaası, İstanbul 2002, s. 45-46; Yakût, c. V, s. 258-59; Ya'kub el-Hemdânî, *Sifet-ü Cezîreti'l-Arab*, thk. Muhammed b. Ali el-Ekvâ' el-Havâlî, Dâru'l-Yemâne, Riyad 1394/1974, s. 46, 276, 284 ; Ebü'l-Fidâ, s. 240; V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, çev.: Abdullah Duman-Murat Ağarı, Bayrak Matbaası, İstanbul 2008, s. 29.

¹⁸ Ebû Şâme, c. I, s. 169-70.

İmâdüdîn Zengî'nin ölümü ile dikkatini Urfa'ya odaklaştırıp, yeniden şehri ele geçirmeye çalışan II. Joscelin'i kaçmaya mecbur bıraktı.¹⁹

Papa III. Eugenius, Urfa'nın düşmesi üzerine yeni bir Haçlı Seferi düzenlemiş, Fransa Kralı VII. Louis ve Alman İmparatoru III. Conrad komutasındaki ordular yeniden Kutsal Topraklar'a akmaya başlamıştı.²⁰ Bu sırada Nureddin, Dımaşk'ı alarak hâkimiyetini güçlendirmeye çalışıyordu. 542/1147'de yola çıkan Haçlılar, 543/1148 baharında Filistin'e gelmişlerdi. Haçlılar'ın yeni hedefi Urfa değil de Dımaşk oldu. Nureddin ve kardeşi Seyfeddin Gazî, Dımaşk'ın Haçlılar tarafından kuşatılması üzerine hemen yardıma koştular. Dımaşk hâkimi Muînüddin Üner'in başarılı taktiği ve Haçlılar'ın erzak sıkıntısı da buna eklenince, II. Haçlı seferi büyük bir başarısızlıkla sonuçlandı.²¹ II. Haçlı Seferi, dört gün süren ve hiçbir işe yaramayan bir girişim olarak kaldı.²²

Bu birlik arayışları İmadüddîn Zengî'de, oğlu Nureddin'de ve onların yetiştirdiği Selahaddin Eyyübî'de yeni evlilikler ile şekilleniyor, İslâm birliği sağlanmaya çalışılıyordu. Diğer yandan Kudüs Krallığı için oğlu olmayan II. Baudouin, en büyük kızı Melisende'yi Avrupa'dan uygun bir eş ile evlendirip, Krallığın devamını, böylece Haçlılar'ın birliğini sağlama peşinde idi. Ayrıca, kendisinden bahsedeceğimiz İsmet Hâtun, Nureddin ile yaptığı evlilikten sonra, onun ölümüyle ikinci evliliğini Selahaddin ile yapmıştır. Bu araştırmamız, Selahaddin'in İslâm birliğini sağlamak için mi yoksa kendisini yetiştiren komutanı Nureddin'in eşi ile bir gönül ilişkisine mi girdiği sorularının cevaplanması açısından da önem arz etmektedir. Araştırmamız, iki Müslüman Hâtun, bir de Haçlı Kraliçe'nin ortak yönlerinden hareketle, dönemlerinde cereyan eden olayları ortaya koy-

¹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. IX, s. 342.

²⁰ David Nicolle, *İkinci Haçlı Seferi Tarihi, 1148*, çev.: L. Ece Sakar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2014, s. 11-12; Hitti, c. IV, s. 1036.

²¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. IX, s. 353-54.

²² Hitti, *Tarih*, c. IV, s. 1037; Thomas Jackson, "Concept of a Crusaid", *Rivier Academic Journal*, V/2, Fall 2009, s.15; John M. Riddle, *History of the Middle Ages*, Rowman&Littlefield Publishers Inc., Lanham 2008, 318.

maya ve “İslâm Birliği” ni ve Haçlı Krallığının devamını sağlama çabalarının farklı bir boyutunu gözler önüne sermeye çalışacaktır.

Zümrüt Hatun

Bu dönemin en kayda değer hanımlarından biri Zümrüt Hâtun’dur. Zümrüt Hâtun, Çavlı’nın²³ kızı²⁴ ve Dımaşk emîri Şemsülmülûk Melik Dukak’ın²⁵ anne bir kız kardeşidir.²⁶ Tuğtekin’in oğlu Tâcülmülûk Böri²⁷ ile evlenip, İsmail²⁸ ve Mahmud’u dünyaya getirmiş²⁹ ve 525/1130’ların başında Şam emirinin eşi sıfatıyla yönetimde etkin bir rol oynamıştır.³⁰

²³ Çavlı, Büyük Selçuklu Emîri’dir. Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan Bizans İmparatorluğu ve Haçlılar’la mücadele etmiş, zaman zaman onlara ağır darbeler indirmesine rağmen başşehri İznik’in 19 Haziran 1097’de Haçlılar tarafından işgaline ve Bizans’a teslim edilmesine engel olamamış idi. Bu yüzden Kılıçarslan Marmara sahillerini bırakıp Orta Anadolu’ya çekildi ve Konya’yı başşehir yaptı, daha sonra da şark seferine çıktı. Malatya’yı aldıktan sonra Musul ileri gelenlerinin daveti üzerine Nisan 1107’de bu şehre girdi ve Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar adına okunmakta olan hutbeye son verdi. Fakat Büyük Selçuklu Emîri Çavlı ile yaptığı savaşta mağlûp oldu ve Habur nehrinde boğularak öldü (Temmuz 1107). Bk. Azîmî, s. 40; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve Vefeyâtü’l-Meşâhiri’l-A’lâm*, thk.: Ömer Abdüsselâm Tedmûrî, Dâru’l-Kütübü’l-Arabî, Beyrut 1407/1987, c. XXXV, s. 11; Çavlı Sakavu, Çökürmüş’ten sonra Musul Emîri olmuş ve Zengî ile iyi ilişkiler kurmuştu. Bk. Ebû Şâme, c. I, s. 104; daha sonra Zengî, onun yerine Musul Atabegi olmuş, Çavlı da ona itaat arz etmiştir. Bk. Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu, 1118-1146*, s. 85-86.

²⁴ İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, thk.: Ahmed Abdulvahhab Fetih, Dâru’l-Hadîs, Kahire 1413/1992, c. XII, s. 161; ez-Zehebî, *el-Iber fi Haberi Men Ğaber*, thk.: Ebû Hâcir Muhammed es-Saîd, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut ts., c. III, s. 27.

²⁵ Bkz. İbnü’l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl, I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, çev.: Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 2, 6, 8, 11, 15, 17, 26, 73.

²⁶ Ebû Şâme, c. I, s. 122; İbn Kesir, *el-Bidâye*, c. XII, s. 265; Zehebî, *el-İber*, c. III, s. 27.

²⁷ 478/1085’de doğmuş, 16 yaşlarında babası Tuğtekin tarafından Cebele muhafazlığına tayin edilmiş, buranın eski sahibi Ammaroğulları tarafından esir alındıktan sonra Dımaşk’a dönmüş, babası tarafından kendisine Ba’lebek iktâ olarak verilmişti. Babasının ölümüyle 522/1128’de Dımaşk Atabegi olmuştu. Bk. Coşkun Alptekin, “Böri”, *DİA*, İstanbul 1992, c. VI, s. 326.

²⁸ Ebû Şâme, c. I, s. 122; İbn Kesir, *el-Bidâye*, c. XII, s. 161.

²⁹ İbn Kesir, *el-Bidâye*, c. XII, s. 265; Zehebî, *el-İber*, c. III, s. 27.

³⁰ Nicolle, s. 39.

21 Recep 526/7 Haziran 1132'de Tuğtekin'in oğlu Böri ölünce³¹ yerine oğlu Şemsülmülük İsmail geçmişti.³² Şemsülmülük İsmail, Batınîler'in Haçlılar'a terk ettiği Banyas'³³ Muharrem 527/Aralık 1132'de geri almış³⁴ ve rakiplerinin elindeki Ba'lebek³⁵ ve Hama³⁶ şehirlerini zapt ederek işe başlamıştı.³⁷ Şeyzer'i³⁸ 527/1133'de kuşatan İsmail³⁹, Akkâ, Taberiye⁴⁰ ve Nâsıra bölgelerine 528/1113-14'de düzenlediği akınlardan zengin ganimetlerle dönmüştü.⁴¹ Fakat daha sonra aşırı vergi yükü ve zulüm politi-

³¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. IX, s. 265; Tuğteginliler Hanedanı (1104-1154)'nın kurucusu Tuğtekin'in oğlu olan Böri, Dımaşk'ta Batınîler'e karşı yürüttüğü mücadele sebebiyle onların hedefi haline gelmişti. Bu yüzden alınan bütün tedbirlere rağmen, 525/1131'de Batınîler'in düzenlediği bir suikaste maruz kalmıştı. Yaraları yüzünden son bir yılını hasta olarak geçirmiş, acı çekmesine rağmen, halkı huzuruna kabul etmiş ve 21 Recep 526/7 Haziran 1132'de Dımaşk'ta vefat etmişti. Bk. İbnü'l-Kalânîsi, s. 111-12; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. IX, s. 259.

³² İbnü'l-Kalânîsi, s. 114; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, s. 265; R. Le Tourneau, "Burids", *EP*, c. I, s. 1332.

³³ Dımaşk'a bağlı bir şehirdir. Bk. Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsîm)*, çev.: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 167.

³⁴ Banyas'ın bu kadar kısa bir süre içerisinde alınmasına Haçlılar bile şaşırmuşlar, hayret etmişlerdi. Bk. İbnü'l-Kalânîsi, s. 120.

³⁵ Ba'lebek'in ele geçirilmesi için bk. İbnü'l-Kalânîsi, s. 118; Ba'lebek, Dımaşk sınırına yakın, bütün evleri ve sarayları taştan yapılmış bir yerdir. Meyveleri çok olan ve münbit bir bölgedir. Bk. İbn Havkal, *X. Asır'da İslâm Coğrafyası*, çev.: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 153.

³⁶ Hama'yı Ramazan ayının son günleri ve Bayram günlerinde muhasara ederek, kuşattı. Sonunda şehir sâkinleri ve vali emân dilediler. Bk. İbnü'l-Kalânîsi, s. 121-22; Asi nehri'nin kenarında, çarşılı ile maruf bir şehirdir. Bk. Yakut, c. II, s. 344; Asi nehrine Oranto da denir. Güneyden kuzeye aktığı için, Ters Akan Nehir, Asi Nehir adı verilmiştir. Bk. *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldân)*, çev.: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 2017, s. 59; Ba'lebek'te görkemli taş binalar, şehrin içerisinde bağlar ve bahçeler bulunmaktadır. Bk. Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, çev.: Murat Ağarı, Bayrak Matbaası, İstanbul 2002, s. 101.

³⁷ İbnü'l-Kalânîsi, s. 117.

³⁸ Suriye'nin kuzey batısında nimeti bol bir kasaba olarak bahsedilir. Bk. V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem, Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, çev.: Murat Ağarı-Abdullah Duman, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 110; Şeyzer için ayrıca bk. Üsâme b. Münkız, *Kitâbü'l-İ'tibâr*, çev.: Yusuf Ziya Cömert, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012; Yakût, c. III, s. 434; J. M. Mouton, "Shayzar", *EP*, c. IX, s. 410-411.

³⁹ Gülay Öğün Bezer, "Şeyzer", *DİA*, İstanbul 2010, c. XXXIX, s. 107.

⁴⁰ Ürdün'de bir şehirdir. Bk. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Beril Matbaası, Leiden 1889, s. 78.

⁴¹ İbnü'l-Kalânîsi, s. 126.

kası ile şimşekleri üzerine çekti. İbnü'l-Esir'e göre, "çok cimri, adî, ve şahsi-yetsiz bir adam" olmuştu. Bunun dışında ahlâk dışı çirkin davranışları vardı.⁴² Kendisine karşı başarısız bir suikast girişimi sonucu, acımasızca hareket ederek, pek çok kişiyi öldürdü.⁴³ Bu işin içinde kardeşinin de olduğu şüphesi ile, biraderi Sevinç'i⁴⁴ diri diri duvarla kaplatarak öldürttü.⁴⁵ Bundan sonra da babasının güvenilir danışmanı Yusuf b. Firuz'u⁴⁶ ortadan kaldırmaya girişti. Gözünü Yusuf'un babası ve kendi zamanında elde ettiği zenginliğine çevirmişti.⁴⁷

Buraya kadar sessizliğini koruyup, oğlu Sevinç'in ölümüne bile pek aldırmayan Zümrüt Hanım, sevgilisi olduğu söylenen Yusuf'u kurtarmak için, İsmail'e bir suikast hazırladı.⁴⁸ Başka bir rivayete göre, İsmâil'in zulmü artınca ileri gelenler annesine müracaat ederek durumu anlatmışlar, Zümrüt Hâtun da oğlunu çağırarak onu azarlamış ama fayda etmemişti. İsmâil, Yusuf'u öldürmeye karar verince, o kaçarak Tedmür'e gitmiş ve oradan itaat arz etmiştir.⁴⁹ İsmâil de bunun üzerine annesini öl-

260

OMÜİFD

⁴² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. IX, s. 279.

⁴³ İbnü'l-Kalânîsî, s. 125-26;

⁴⁴ Sevinç, babası Böri zamanında Hama valisi olarak görev yapmış, Zengî Halep'i alınca yaptığı Haçlılar'a karşı cihad çağrısına babasının isteği ile katılmıştı. Zengî, önce iyi karşıladığı Sevinç ve adamlarını daha sonra tutuklatmış ve böylece korunaksız kalan Hama'yı zapt etmişti (Şevval 524/Eylül 1130). Bk. Gülay Öğün Bezer, "Tuğteginliler", *DİA*, İstanbul 2012, c. XLI, s. 349; ancak daha sonra Böri'nin elinde esir olan Hille emîri Dübeys b. Sadaka'nın Zengî'ye verilmesi karşılığında, Sevinç ve Böri'nin kumandanları serbest bırakılmışlardı. Bk. Coşkun Alptekin, "Böri", *DİA*, İstanbul 1992, c. VI, s. 326.

⁴⁵ Kardeşini bir odada açlığa terk ederek, korkunç bir şekilde öldürmüştü. Bk. İbnü'l-Kalânîsî, s. 126; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 221'de sadece Sevinç'in 527/1133'de öldürüldüğünden bahseder.

⁴⁶ Yusuf, Dımaşk Atabegi Böri'nin güvenini kazanmış, 523/1129'daki Haçlı-Batınî ittifakı ile Dımaşk ele geçirilmeye çalışıldığında, Dımaşk şahnesi olarak Böri'ye destek vermişti. Batınîler ile işbirliği yapan vezir el-Mazdekânî'nin öldürülmesinde ve Dımaşk'ın Batınîler'den temizlenmesinde önemli roller oynamıştı. Bk. İbnü'l-Kalânîsî, s. 116; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 220'de İsmail'in ilk günlerinde kararlar ve işlerin idaresini Yusuf'a bıraktığını, onu vezir atayarak, önemli bütün meselelerde ona güvendiği anlatılır; Coşkun Alptekin, "Böri", *DİA*, İstanbul 1992, c. VI, s. 326.

⁴⁷ İbnü'l-Kalânîsî, s. 128; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev.: Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, c. II, s. 161.

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IX, s. 279; Runciman, c. II, s. 161; Amin Maalouf, s. 164.

⁴⁹ İbnü'l-Kalânîsî, s. 128.

dürmeye kalkmış, bu haber annesinin kulağına gidince de kendisi öldürülmüştü.⁵⁰

Durumdan haberdar olan İsmâil, öldürülmeden önce Zengî'ye haber göndererek kendisini iktidarda bıraktığı takdirde, onun vassali olmayı teklif etmişti.⁵¹ Aksi halde Dımaşk'ı Haçlılar'a teslim edeceğini bildiriyordu.⁵² Bu sırada Halife Müsterşid olayı⁵³ ile ilgilenen Zengî, Musul'u terk etmenin riskini kabul ederek, Dımaşk'a yöneldi. Fakat bu arada başka gelişmeler olmuş, İsmail'in yaptıkları Dımaşk'ta duyulunca babasının ve dedesinin adamları bu duruma çok içerlemişler ve üzülmüşlerdi. Durum, Zümrüt Hâtun'a bildirilince o da çok üzüldü ve zoruna gitti. Oğlundan korkmuş ve oğlunu öldürmek için onlara yardımcı olacağına dair söz vermişti.⁵⁴ Zümrüt İsmail'i öldürterek⁵⁵, diğer oğlu Şihâbeddin Mahmud'u yönetime getirmeye muvaffak olmuştu. 20 Rebiulahir 529/7 Şubat 1135'de Zengî Fırat'ı geçerek Dımaşk önlerine geldi. Onun gelişinden altı gün önce İsmail öldürüldüğü için Zengî, yeni Dımaşk Atabegi'nden nazik

⁵⁰ İbnü'l-Kalânîsî, s. 129-30'da annesini öldüreceği haberi verilmez, sadece ileri gelenlerin önerisiyle İsmâil'in annesi tarafından öldürüldüğü söylenir; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IX, s. 279.

⁵¹ İbnü'l-Kalânîsî, s. 128; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu, 1118-1146*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1994, s. 107.

⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IX, s. 279; Runciman, c. II, s. 161.

⁵³ Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in Irak Selçuklu tahtına oturttuğu Mahmud'a karşı çıkan kardeşi Mesud, Hille emîri Dübeyş b. Sadaka ve bazı Türkmenler'in desteğini alarak isyan etmişti. Asî Dübeyş, Bağdat'a kadar ilerlemiş, fakat Mahmud'un müdahalesi ile geri çekilmek zorunda kalmıştı. Müsterşid, Dübeyş'i mağlup edip, Bağdat'a dönmüş, Sencer halifenin bu davranışından rahatsız olmuştu. Bunun üzerine Mahmud, Bağdat'a yürümüş ve halifeyi pasifleştirmişti. Halife'yi yakından takip etmek için, İmâdüddin Zengî Bağdat şahneliğine getirildi. Sultan Mahmud'un ölümü üzerine yerine geçen oğlu Davud'u tanımayan amcası Mesut, Müsterşid tarafından reddedilince, Musul Atabegi Zengî ile ittifak kurmuştu. Bk. Osman Gazi Özgüdenli, "Müsterşid-Billâh", *DİA*, İstanbul 2006, c. XXXII, s. 145-46; İbn Hallikân, c. II, s. 327'de de olaydan kısaca bahsedilir.

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IX, s. 279.

⁵⁵ Zümrüt Hâtun, gulâmlarının oğlunun yanında olmadığı bir anı kolluyordu. Böyle bir anı yakalayınca da, kendi adamlarına oğlunu öldürmelerini emretti. Bunun üzerine Şemsülmülûk İsmâil öldürüldü ve cesedi sarayın bir kenarına atıldı. İsmâil'in bu akıbetini görenler, onun gibi bir zalimden kurtuldukları için sevindiler. Bk. İbnü'l-Kalânîsî, s. 129-30; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IX, s. 279.

bir ret cevabı aldı.⁵⁶ Kendisi Dımaşk surlarını geçemediği, hamleleri boşa çıktığı gibi, ordusunda da kıtlık baş gösterdi. Bu muhasara esnasında Tuğtekin'in memlûkü Muînüddin Üner bu muhasara esnasında büyük bir gayret ve başarı göstermişti.⁵⁷ Ordusunun bazı birlikleri Dımaşk önlelerinden ayrıldı. Halife Müsterşid'in Dımaşk'a dokunmaması hususundaki ricası⁵⁸ da buna eklenince, Mahmud ile bir barış anlaşması yapmak zorunda kaldı.⁵⁹

İmâdüddin Zengî 530/1136 ve 531/1137'de şehre iki kez saldırdı. 532/1138'de Frank-Bizans ittifakının bozulması ile Zengî yeniden Dımaşk'a yönünü çevirdi. Daha önce iki kez Humus'u muhasara etmesine rağmen ele geçirememişti.⁶⁰ Humus hâkimi Humârtâş⁶¹ şehri, Tedmür'ü alma karşılığında⁶² Şehâbeddin Mahmud'a bırakmıştı.⁶³ Mahmud da Humus'u kuvvetli bir garnizon haline getirerek erzak stokları ile takviye etmişti.⁶⁴ Mahmud, Humus'u teslim aldıktan sonra burayı dedesinin memlûklerinden Üner'e iktâ etti ve Dımaşk'a geri döndü.⁶⁵

262

OMÜİFD

Üç ay süren son muhasara sırasında Zengî ile Dımaşk Emîri Şehâbeddin Mahmud arasında yapılan yazışmalar sonucunda Şihâbüddin Mahmud, Zengî'nin kızlarından biriyle, annesi Safvetül-mülk Zümrüt Hatun da Zengî ile evlendi (Ramazan 532/Mayıs 1138).⁶⁶

⁵⁶ İbnü'l-Kalânîsî, s. 130-31; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, s. 265.

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IX, s. 280.

⁵⁸ Halife Müsterşid'in elçisi Ebû Bekir b. Bişr el-Cezerî, Zengî'ye verilmek üzere hil'atler getirmiş, Mahmud ile anlaşma yapmalarını rica etmişti. Bunun üzerine Zengî, 28 Cemaziyevvel 529/15-16 Mart 1135'de muhasarayı kaldırarak Dımaşk'tan ayrılmıştı. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IX, s. 280.

⁵⁹ Runciman, c. II, s. 161.

⁶⁰ Birincisinde, Frankların Montferrand yürüyüşleri yüzünden, ikincisinde ise, Bizanslıların Şeyzer'i kuşatması yüzünden Humus kuşatması kesintiye uğramıştı. Bk. Runciman, c. II, s. 185.

⁶¹ Humus şehri emirlerinden Hayırhan b. Karaca'nın oğullarındandı. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IX, s. 290.

⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IX, s. 290.

⁶³ İbnü'l-Kalânîsî, s. 134'de Kumârtâş kaydı verilir.

⁶⁴ Gülay Öğün Bezer, "Tuğteginliler", *DİA*, İstanbul 2012, c. XLI, s. 349.

⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IX, s. 290.

⁶⁶ İbnü'l-Kalânîsî, s. 143-44; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, s. 229; Nicolle, s. 9.

Zümrüt Hâtun adına evlilik akdini yapmak üzere 17 Ramazan Pazartesi günü Atabeg'in Humus'taki ordugâhına Dımaşk'tan elçiler gönderildi. Zümrüt Hâtun Ramazan ayının sonlarına doğru sarayından ayrılarak İmâdüddin'in kendisi için tahsis ettiği muhafızlar eşliğinde Atabeg'in Hama ve Humus topraklarındaki ordugâhına gitti.⁶⁷ Zengî, yakışıklı⁶⁸, güzel yüzlü, esmer tenli ve mavi gözlüydü.⁶⁹ Safvetülmülk'ün Humus'u çeyiz olarak almasıyla Zengî şehri ele geçirmiş oldu.⁷⁰ Ancak bu evlilik vasıtası ile ele geçirebileceğini zannettiği Dımaşk'ı ele geçirememişti. Dımaşk'ı ele geçirememesinde Ba'lebek'i zapt edince, emân sözü vermesine rağmen kale müdafilerini idam ettirmesi gösterilir. Duruma kızan Dımaşk halkı, Zengî'ye karşı daha çok hırslanmışlar ve şehri kahramanca savunmuşlardı.⁷¹ Zümrüt Hâtun da Dımaşk'ta kalmayıp bu evlilik sebebi ile yeni kocası Zengî'nin yaşadığı Halep'e gitmiş, Atabeg Zengî'nin ölümünden sonra da Dımaşk'a dönmüştü.⁷² Zengî bu evlilik vasıtası ile Dımaşk'ı ele geçirememişti, ama Humus'u kendi topraklarına kattığı gibi, Şam ile de kısmî bir yakınlaşmanın kapılarını aralamıştı.

Zümrüt Hanım Haçlılar'a karşı oğlu İsmail vasıtası ile başarılı seferler yürütme yanında, daha sonra evleneceği Musul Emîri İmâdüddin Zengî'ye karşı da savaşmış, ancak Ramazan 532/Mayıs 1138'de İmâdüddin ile evlendikten sonra, Halep'e taşınarak siyasetten elini eteğini çekmişti.⁷³ Zengî de yapılan evlilikten sonra birlikleri ile Humus'a girdi. İyi niyetinin bir delili olarak, Humus valisi Üner'e kısa bir süre önce zapt edilmiş olan Montferrand kalesi ile civarında bulunan birkaç müstahkem mevkii iktâ etti.⁷⁴ Daha sonra İmâdüddin Zengî'nin ölümü üzerine (541/1146) eski vali Muînüddin Üner şehirde yeniden hâkimiyet kurmuş-

⁶⁷ İbnü'l-Kalânîsî, s. 144.

⁶⁸ Gülay Ögün Bezer, "Zengî, İmâdüddin", *DİA*; İstanbul 2013, c. XLIV, s. 261.

⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IX, s. 340.

⁷⁰ Runciman, c. II, s. 185.

⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IX, s. 310.

⁷² İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, s. 265.

⁷³ Nicolle, s. 39.

⁷⁴ Runciman, c. II, s. 185.

tu. Özellikle II. Haçlı Seferi esnasında Haçlı saldırılarına karşı verilen mücadelede Humus Müslüman ordularının üssü durumundaydı.⁷⁵

Mahmut, Haçlılar'a karşı bazı zaferler kazandıktan sonra, Dımaşk'a dönmüş ve kısa bir süre sonra da burada Ermeni asıllı üç hizmetkârı tarafından öldürülmüştü (23 Şevval 533/23 Haziran 1139).⁷⁶ Bunun üzerine Muînüddin Üner, Mahmud'un Ba'lebek valisi olan kardeşi Cemâleddin Muhammed'i Dımaşk'a getirtip tahta oturttu; kendisi de vezirliğe tayin edildi. Öte yandan Cemâleddin'e karşı Zümrüt Hatun ve Zengî'ye sığınan oğlu Behramşah, Zengî'yi Dımaşk'ı zaptetmeye teşvik ediyorlardı. Zengî de Dımaşk topraklarına girerek, 534/1139'da ikinci kez Ba'lebek'i zapt etti. Cemâleddin'e Dımaşk karşılığı başka bir yeri vermeyi teklif etmesine rağmen, kabul görmedi. Dımaşk'ta güçlü bir savunma olduğunu öğrenen Zengî kuşatmayı kaldırıp⁷⁷ buradan ayrıldıktan kısa bir süre sonra, 8 Şaban 534/29 Mart 1140'da Cemâleddin öldü.⁷⁸

Zümrüt Hatun'un Halep'e taşındığı sene Muînüddin Üner Dımaşk atabegi oldu⁷⁹ ve kısa bir süre sonra da, hüküm sürmekte bulunan Dımaşk emirinin dul annesiyle evlendi. Yeni eşinin Şam hanedanından bir Hanım Sultan olması nedeniyle Üner'in itibarı ve gücü artmıştı. Siyasetten elini eteğini çeken Zümrüt Hatun, Dımaşk ve çevresinde üç câmi yaptırarak, önemli hizmette bulundu.⁸⁰ Daha önceden de Atabeg Böri'nin

⁷⁵ Robert Mantran, "Humus", *DİA*, İstanbul 1988, c. XVIII, s. 372.

⁷⁶ İbnü'l-Kalânîsî, s. 144-45.

⁷⁷ İbnü'l-Kalânîsî, s. 150.

⁷⁸ Ebû Şâme, c. I, s. 154-55; *Papaz Grigor'un Zeyli*, 299.

⁷⁹ Üner kendisine tevdi edilen Montferrand'da oturmayıp, Dımaşk'a gelmiş ve burada genç Atabeg Şihâbeddin Mahmud'un 22 Haziran 1139 gecesi güvenilir nedimleri tarafından kendi yatağında öldürülmesine şahit olmuştu. Cinayetin arkasında Dımaşk'ı ele geçirmeye çalışan Zengî'nin olduğu söylentisi üzerine, Üner derhal idarenin dizginlerini almış ve atabegin katillerini cezalandırmıştı. Daha sonra Mahmud'un yarı kardeşi ve Ba'lebek valisi bulunan Celaleddin Muhammed'i, tahta çıkmak üzere Dımaşk'a davet etti. Durumdan memnun olmayan Zengî, eşi Zümrüt ve Üner'e şahsi düşmanlığı bulunan diğer kardeş Behramşah'ı müdahaleye teşvik ediyordu. 534/1139'da Zengî Baalbek'i kuşattı ve 10 Ekim'de şehri, 21 Ekim'de de iç kaleyi ele geçirerek, buradan Dımaşk'ı düşürmeyi denedi; ama bunda muvaffak olamadı. Bk. Runciman, c. II, s. 186.

⁸⁰ Nicolle, s. 39.

hanımı sıfatıyla Saffetülmülk Zümrüt Hatun da Dımaşk'ta Kur'an ve hadis tahsil etmiş⁸¹, kelâm ilmi ile ilgilenmiş ve bir medrese yaptırmıştı.⁸² Bu medrese muhtemelen 527/1132'de yaptırılan Medresetü'l-Hatûniyye adlı Hanefî medresesi idi.⁸³ Saffetülmülk Melik Dukak da Dımaşk'ta Zümrüt Hatun Mescidi adıyla anılan bir mescid yaptırmıştı.⁸⁴ Kendisine ait olan San'au's-Şam mahallesinde kanallar üzerindeki Hâtuniye el-Berrâniye vakfı, Tellü's-Seâlib diye bilinirdi.

Zümrüt Hatun, Hanefî mezhebinden idi. Alimleri ve salih insanları sever idi. Zengî'nin ölümünden sonra bir müddet Dımaşk'ta yaşamış, daha sonra Bağdat, oradan da Hicaz'a gitmişti. Bir sene Mekke'de yaşadktan sonra, buradan Medine'ye gitmiş ve vefat edinceye kadar orada yaşamıştır. Vefat edince Bakî mezarlığına defnedilen Zümrüt Hâtun, çok iyilik eden, sadaka veren ve ibadet eden bir İslâm kadını idi.⁸⁵

İbn Kesir'de onun hakkında şu bilgiler verilir:

"Zümrüt Hâtun, serveti azalınca kadar sadaka vermiş, malını dağıtmış ve az bir mala sahip iken vefat etmişti. Ömrünün sonunda buğday ve arpayı eler ve elemenin ücreti ile azığını temin edip geçi-nirdi. Bu da tam bir hayır ve mutluluk olup güzel bir sondur."⁸⁶

Cömert ve hayırsever bir İslâm kadını olan Zümrüt Hâtun, kocasının ölümünden sonra Dımaşk'taki siyasî olaylarda etkin rol oynaması yanında, Dımaşk, Musul ilişkilerinde de etkin olmuş, Humus'un İmâdüddin Zengî'ye çeyiz olarak verilmesine zemin hazırlamıştır.

Melisende

Kudüs Kralı II. Baudouin ve Kraliçe Morphia'nın dört kız çocukları vardı: Melisende⁸⁷, Alice,⁸⁸ Hodierna⁸⁹ ve Joveta⁹⁰. Melisende evlendikten sonra

⁸¹ İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, s. 265.

⁸² Gülay Ögün Bezer, "Tuğteginliler", *DİA*, İstanbul 2012, c. XLI, s. 350.

⁸³ İbn Kesir, *el-Bidâye*, c. XII, s. 229'da "*Hâtuniye el-Berrâniye*" kaydını verir; Coşkun Alptekin, "Böri", *DİA*, İstanbul 1992, c. VI, s. 326.

⁸⁴ Gülay Ögün Bezer, "Tuğteginliler", *DİA*, İstanbul 2012, c. XLI, s. 351.

⁸⁵ Zehebi, *el-İber*, c. III, s. 27.

⁸⁶ İbn Kesir, *el-Bidâye*, c. XII, s. 265.

⁸⁷ Melisende, annesi ve kardeşleri Alice ve Hodierna ile bir müddet Urfa'da kalmışlar, Ağustos 1119'da I. Joscelyn tarafından Antakya'daki kralın yanına gönderilmişlerdi. O

babasının mevkiini tevarüs edeceği için, ona uygun asil bir eş bulunması için Avrupa'ya elçi gönderilmişti. Fransa Kralı Louis, onlara Anjou Kontu V. Foulque'yi tavsiye etmişti. Daha sonra evlilik 1127-28'de gerçekleşti⁹¹ ve 1130'da Baudouin adında bir çocukları oldu.⁹² 526/1131'de Kudüs Kralı II. Baudouin ölünce⁹³, 19 Muharrem 527/14 Eylül 1131'de Kutsal Mezar Kilisesi'nde yapılan taç giyme töreninden sonra Melisende ve Foulque tahta çıktılar.⁹⁴ Yaklaşık on iki yıllık bir krallıktan sonra Foulque, 26 Rebi-ulâhir 538/7 Kasım 1143'de Akkâ⁹⁵ yakınlarındaki bir tavşan avı sırasında atından düştü.⁹⁶ Attan fırlayan ağır eyer takımının şiddetle kafasına çarpması sonucu, ağır yaralandı ve Akkâ'ya geri götürüldükten üç gün sonra da burada öldü.⁹⁷ Bundan sonra Kudüs Latin Krallığını Melisende oğlu Kral III. Boudouin ile yönetecekti.⁹⁸ Ancak oğlunun yaşı küçük olduğu için Melisende Kral nâibi idi⁹⁹ ve 539/1145'te III. Baudouin reşit

zamanlar daha küçük kardeşleri Joveta doğmamıştı. Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu, 1118-1146*, s. 19.

- ⁸⁸ Alice, Melisende'den önce Antakya Prensi ile evlenmişti. Runciman, c. II, s. 146.
- ⁸⁹ Daha sonra Trablus Kontesi olacak ve II. Raymond ile evlenecekti. Runciman, c. II, s. 190.
- ⁹⁰ Joveta, çocukluk çağının bir yılını rehine olarak Müslümanların yanında geçirmişti, Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu, 1118-1146*, s. 55; daha sonra kendisi için uygun bir koca bulunmadığı için, ruhanî bir hayat tarzı seçmiş ve Kudüs'teki Azize Anna manastırına rahibe olmuştu. Runciman, c. II, s. 190.
- ⁹¹ John France, "The First Crusade, Impelled By The Love of God", *Crusedas, The Illustrated History*, edit.: F. Madden, The University of Michigan Press, Duncan Baird Publishers 2004, s. 49; Amin Maalouf, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, çev.: M. A. Kılıçbay, Telos Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 1997, s. 158.
- ⁹² Simon Sebag Montefiore, *Kudüs, Bir Şehrin Biyografisi*, çev.: Cem Demirkan, Pegasus Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2016, s. 224.
- ⁹³ Runciman, c. II, s. 152; Nicolle, s. 19.
- ⁹⁴ Holt, *Haçlı Devletleri*, 35; Runciman, c. II, s. 154.
- ⁹⁵ Şam sahilinde, Filistin'in batı kıyısında bulunan bir şehirdir. Bk. Ebü'l-Fidâ, s. 209; İbn Cübeyr, s. 224-25; Mukaddesî, s. 176-77; H. Rhode, "The Geography of the Sixteenth Century Sancak of Safad", *Archivum Ottomanicum*, Den Hague 1987, c. X, s. 179-218.
- ⁹⁶ *Urfalı Mateos*, s. 246.
- ⁹⁷ İbnü'l-Kalânîsî, s. 152'de Kudüs Kralı'nın ölümünden kısaca bahsedilir ve küçük oğlu ile annesinin yerine Kral ilân edildiğinden bahsedilir; Runciman, c. II, s. 192-93; Holt, *Haçlı Devletleri*, s. 69; John France, *The First Crusade, Impelled By The Love of God*, s. 55
- ⁹⁸ İbnü'l-Kalânîsî, s. 152; Nicolle, s. 19.
- ⁹⁹ John France, *The First Crusade, Impelled By The Love of God*, s. 55.

olup etkin olmaya çalışırken, annesi Melisende ortak yönetimi sürdürme konusunda ısrarcı idi.¹⁰⁰ Melisende yönetimden ancak 546/1152 yılında çekilmeye zorlanacaktı.¹⁰¹

Dımaşk'da Zümrüt Hanım etkin bir siyâsî güç olarak varlığını devam ettirirken, Melisende de Kudüs'ün güçlü kraliçesi idi.¹⁰² Zengî'nin ölümü ile¹⁰³ cesaretlenen Haçlılar, daha önce kaybettikleri yerleri tekrar alacaklarını zannetmişlerdi. Fakat Nureddin iktidarının daha ilk günlerinde Haçlılar'ın elindeki Ertah¹⁰⁴, Mâbûle¹⁰⁵, Beserfûs¹⁰⁶ ve Keferlâsa¹⁰⁷ kalelerini ele geçirerek onları hayal kırıklığına uğratmıştı.¹⁰⁸ Kendisine başşehir olarak Halep'i seçen Nureddin, babasından da daha mahir bir komutan olduğunu ispat etmişti.¹⁰⁹ Nureddin ile Üner'in gelişen ilişkileri, Şam ile ittifak siyâsetini baltaladığından 541/1147'de Melisende Havran'daki¹¹⁰ Ermeni mühtedisi Emir Altuntaş'ı isyana kışkırtmıştı.¹¹¹ Bu girişimiyle Dımaşk'ın desteğini yitireceğini biliyordu; ama teklif hiç de yabana atılır cinsten değildi. Havran'ın ekserîsi Ortodoks olan ahalisi sayesinde burası iskân edilecek ve Dımaşk kayıtsız şartsız Haçlılar'a teslim olacaktı.¹¹²

¹⁰⁰ Holt, *Haçlı Devletleri*, s. 77.

¹⁰¹ S. S. Montefiore, s. 238-39.

¹⁰² Nicolle, s. 19.

¹⁰³ Bk. Ebû Şâme, c. I, s. 154-55; İbn Hallikân, c. II, s. 328.

¹⁰⁴ Halep civarındaki Avasımlar'dandır. Bk. Yakût, c. I, s. 169.

¹⁰⁵ Ebû Şâme, c. I, s. 183'de Bârâ kalesi ismini verir.

¹⁰⁶ Halep civarında Benû Uleym dağlarında Nureddin Mahmud b. Zengî'nin fethettiği bir kaledir. Bk. Yakût, c. I, s. 499.

¹⁰⁷ Halep civarında halkı İsmailî olan bir yerdir. Bk. Yakût, c. IV, s. 535.

¹⁰⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. IX, s. 348; Ebû Şâme, c. I, s. 183.

¹⁰⁹ Hitti, *Tarih*, c. IV, s. 1037.

¹¹⁰ Havran Dımaşk bölgesinde bereketli tarlalara sahip, büyük bir yerleşim yeridir. Busrâ buradadır. Bk. İstahrî, *Ülkelerin Yolları, (Mesâlikü'l-Memâlik)*, çev.: Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015, s. 72; Dımaşk'ın güneyinde bir yerdir. Dımaşk'ın fethinden önce ele geçirilmiştir. Yakût, c. II, s. 364; Haçlılar döneminde zaman zaman savaş alanı haline gelmiş ve 528/1134'de Kral Foulque tarafından istilâ edilmişti. Ancak Dımaşk Atabegi İsmail Haçlılar üzerine pek çok sefer düzenlemiş ve onların Havran'daki ordugâhlarını dağıtmıştır. Şit Tufan Buzpınar, "Havran", *DİA*, İstanbul 1997, c. XVI, s. 540.

¹¹¹ Ebû Şâme, c. I, s. 180; Nicolle, s. 39.

¹¹² Runciman, c. II, s. 198.

Bu tarihte Dımaşk Atabegi Üner'e kızan Atabeg Gümüştegin'in gulumu Altuntaş¹¹³, Nebatiler'in eski başkenti ve Hz. Muhammed'in çocukluk yıllarında Rahip Bahîra ile görüştüğü¹¹⁴ Busrâ¹¹⁵ ve Salhad kalelerini Franklara para karşılığı teslim etme önerisinde bulunmuştu.¹¹⁶ Kudüs'ten Dımaşk'a giden bir elçilik heyeti de, Haçlı Krallığının Havran'ı almasını ve Dımaşk ile ittifakı tazelemeyi önerdi.¹¹⁷ Haçlılar'ı Nureddin'e karşı bir denge unsuru olarak gören Üner, durumdan memnun olmamasına rağmen, Nureddin'den çekindiği için Haçlılar ile arası bozulmasını istiyordu. Sadece yapılanın hukuka uygun olmadığını söyleyerek Haçlılar'ı uyarıyor ve tasarlanan seferin masraflarını ödemeyi vaat ederek, onları vaz geçirmeye çalışıyordu. Bu görüşmeden sonra Kraliçe Melisende, ikinci bir elçi gönderdi. Arapça bilen Bernard Vacher adlı şövalye Dımaşk'a giderek Üner ile görüştü. Haçlılar'ın verdikleri sözden dolayı Busrâ'ya gideceklerini; fakat geçerken Dımaşk topraklarına hiçbir şekilde zarar veremeyeceklerini söyleyerek güvence verdi. Üner, her nasılsa Bernard'ı bu seferin hukuksuzluğuna iknâ etmişti. Kudüs'e dönen Bernard, Kralı seferin iptal edilmesi hususunda ikna etmesine rağmen, elde edilecek bol bir ganimetten olacaklarına inanan askerler, Bernard'ı ihanetle suçlayıp, savaşın açılmasında ısrarcı oldular. Kral ve baronlar ordudan korkarak bu seferin açılması hususunu onaylamak zorunda kaldılar.¹¹⁸

¹¹³ İbnü'l-Kalânîsî, s. 160; Ebû Şâme, c. I, s. 180.

¹¹⁴ Michael Burton, "The Society's Tour in Lebanon, Syria and Jordan", *Asian Affairs*, January 2001, 179.

¹¹⁵ Hz. Muhammed'in peygamber olmadan önce iki defa gittiği Suriye'deki tarihî bir şehirdir. Suriye'nin güneyinde, Yermük nehrinin kaynağına yakın bir yerde Cebel-i Dürüz'ün (Cebel-i Arab) batı yamacında, denizden 850 m. yükseklikte verimli bir ovada kurulmuştur. Bugünkü Ürdün Suriye sınırının 30 km. kadar kuzeyinde, bağlı bulunduğu Der'â'nın (eski adı Ezriât) 41 km. güneydoğusunda ve Şam'ın 141 km. güneyinde yer alır. Bk. Mustafa Fayda, "Busrâ", *DİA*, İstanbul 1992, c. VI, s. 470; Busrâ, önce Haçlılar'ın eline geçse de daha sonra 499/1105 yılında Tuğtekin tarafından Haçlılar'dan geri alınmıştır. Bk. Azîmî, *Azîmî Tarihi*, çev.: Ali Sevim, Dumat Ofset Matbaacılık, 2. Baskı, Ankara 2006, s. 42; Busrâ, Havran bölgesinde bir kasabadır. Bk. Yakût, c. I, s. 522.

¹¹⁶ İbnü'l-Kalânîsî, s. 160; Ebû Şâme, c. I, s. 180.

¹¹⁷ Nicolle, s. 39.

¹¹⁸ Runciman, c. II, s. 199.

Haçlılar 541/1147 Mayıs'ında başlarında kralları olduğu halde Ürdün suyunu geçerek Cevlân bölgesine¹¹⁹ daldılar.¹²⁰ Üner, ittifak yanlısı olmasına rağmen, Müslümanlar için stratejik bir yeri olan ve malî açıdan hayatî önem taşıyan Havran'ı vermeye ve İslâm kasabaları ile halkından vazgeçmeye de hiç niyeti yoktu. Damadı Nureddin¹²¹ ile ittifak kurarak, ordularıyla Salhad'a yürüdüler.¹²² Kral III. Baudouin, Busrâ ile Salhad'ı teslim almak üzere giderken, Üner ile Nureddin'in ordusu onlardan önce vararak, Busrâ'yı Altuntaş'ın karısından teslim aldılar. Bu haber Franklar'a ulaştığında, moralleri bozuldu; buna ilave olarak oldukça yorgun idiler ve suları da bitmek üzere idi. Kısa bir çarpışmanın ardından Haçlılar yenilerek geri çekildiler.¹²³ Haçlılar ile durumunu gerginleştirmek istemeyen Üner, muzaffer askerlerine Haçlılar'ı takip ettirmeyerek iyi niyetini gösterdi.¹²⁴ Hatta onlara yiyecek maddesi vermeyi dahi teklif etti; fakat bu teklif Haçlılarca reddedildi.¹²⁵

Altuntaş, Kudüs'e kaçmasına rağmen, Şam ile köprüleri tamamen atmak istemeyen III. Baudouin ve annesi Melisende tarafından sabık emîr Şam'a gönderildi.¹²⁶ Ebû Şâme, Altuntaş'ın kendi isteği ile affedileceğini umarak Dımaşk'a geldiğini bildirir. Orada mahkeme karşısına çıkan Altuntaş, kendi kardeşi Kutlug'un¹²⁷ gözlerini kör ettiği suçlaması ile gözlerine mil çekilerek cezalandırıldı. Altuntaş, bundan sonra Dımaşk'ta kendisine verilen bir evde yaşadı.¹²⁸ Haçlılar için sefer çok masraflı olduğu gibi, çok da anlamsız olmuştu. Sadece bu sırada yirmi dokuz yaşında

¹¹⁹ Dımaşk'ın şehirlerinden biridir. Bk. İbn Hurdazbih, s. 77-78.

¹²⁰ Runciman, c. II, s. 199.

¹²¹ İttifak teklifi Üner'den gelmişti ve anlaşma yapıldıktan sonra, Nureddin'in Üner'in kızı İsmet Hanım ile evlenmesi ve karşılığında derhal Üner'i Haçlılar'ın elinden kurtarması şart koşuluyordu. Ayrıca Nureddin Hama'yı alacak; ama Dımaşk'a dokunmayacaktı. Bk. Runciman, c. II, s. 199.

¹²² İbnü'l-Kalânîsî, s. 161; Ebû Şâme, c. I, s. 180.

¹²³ Ebû Şâme, c. I, s. 181.

¹²⁴ İbnü'l-Kalânîsî, s. 161; Nicolle, s. 39.

¹²⁵ Runciman, c. II, s. 200.

¹²⁶ Nicolle, s. 39.

¹²⁷ Ebû Şâme, c. I, s. 181'de Hutluh ismi verilir.

¹²⁸ İbnü'l-Kalânîsî, s. 162; Ebû Şâme, c. I, s. 181; Runciman, c. II, s. 200.

olan Nureddin bu gelişmeden fayda sağlamış, 541/1147 sonunda Asi nehrinin doğusunda kalan Ertah, Keferlâsa, Basarfus ve Bâlâ'yı eline geçirmişti.¹²⁹ Buna rağmen düşmanları bile onun adalet, merhamet ve samimi dindarlık duygularına hayranlık besliyordular.¹³⁰

554/1159'da Bizans İmparatoriçesi İrene vefat edince, İmparator Ioannes Kontostephanos 555/1160'da tekrar evlenmek istemişti. İmparator tercihini Franklar'dan tarafa kullanarak, Kudüs'e baş tercümanını gönderdi ve uygun eş adayı arattırdı. Uygun eş olarak Kraliçe ile aynı adı taşıyan kız kardeşi Hodierna'nın kızı Melisende öne çıkarıldı. Teyze konumundaki Kraliçe Melisende, gelin adayı için hediyeleri yağmur gibi yağdırmasına rağmen, sonunda Bizans İmparatoru Melisende'nin ebeveyninin mutsuz evlilikleri ve kendisinin de gayrı meşru olduğuna dair bahaneleri ileri sürerek, kuzen Melisende ile evlenmekten vazgeçti.¹³¹

Kraliçe Melisende, yaşlandıkça kendisini hayır işlerine vermişti. Hebron yanındaki malikâneleri karşılığında Zeytindağı¹³² eteğindeki Bethania köyünü satın alarak, burada Aziz Lazarus ile onun hemşireleri Martha ve Maria adına bir manastır inşa ettirmişti. Köydeki meyvelikler ve civarındaki çiftlikler de vakfedilmişti. Bütün bunları yapmakla kalmamış, kocasını Kutsal Mezar'a birçok çiftlik ve emlâki vakfetmeye teşvik etmişti. Bütün dulluk hayatı boyunca dinî tesisler kurmaya devam ederken, Yakubî¹³³ ve Ermeni kiliseleri arasındaki ilişkilerin düzeltilmesinde de başrol oynamıştı.¹³⁴ Ortodoks bir prenses olan Morphia'nın kızı

270
OMÜİFD

¹²⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. IX, s. 348; Ebû Şâme, c. I, s. 183.

¹³⁰ Runciman, c. II, s. 200.

¹³¹ Runciman, c. II, s. 300-301.

¹³² Zeytindağı için bk. C. Schick, "The Mount of Olives", *Palestine Exploration Quartely*, 1889, XXI, sayı: 4, s. 174-184.

¹³³ Doğu Hıristiyan kiliseleri arasında Süryânîler diye de bilinirler. Antakya Patrikhanesi'ne mensupturlar. Yakûbîler, Bizans'ın mezhep katliamından Selçuklular'ın Anadolu'ya gelmeleri ile kurtulmuşlar, bundan dolayı da Türkler'e minnet duymuşlardır. I. Kılıcarşlan öldüğü zaman günlerce yas tutmuşlardı. Süryânîler arasında ilmi yönden büyük bir üne kavuşan Patrik Mor Mihayel Rabo, eserlerinde Kılıcarşlan ve Türk yöneticilerden sitayişle söz etmiştir. Mehmet Çelik, "Süryânîler", *DİA*, İstanbul 2010, c. XXXVIII, s. 177.

¹³⁴ Runciman, c. II, s. 190

olan Melisende'nin her iki oğlunun karıları da Ortodoks kilisesine mensuptu.¹³⁵ Şaban 556/Eylül 1161'de Kudüs'te öldüğünde¹³⁶ iktidar hırsı ve sıra dışı hayatı ile Kudüs Haçlı Tarihinde silinmez izler bırakmıştı.

İsmet bint Üner

Urfa'nın Müslümanlar tarafından alınmasından sonra, Suriye'de yaşanan en önemli olay bir çarpışma değil, aksine bir düğün oldu. Atabeg Muînüddîn Üner'in kızı es-Sittü Hâtun İsmetüddin¹³⁷ ile Halep'in yeni emîri Nureddin 23 Şevval 542/28 Mart 1147 yılında evlendi.¹³⁸ İki tarafın yaptığı teklifler doğrultusunda sağlam bir akde varılmış, sözleşme Nureddin'in elçilerinin huzurunda yapılmıştı. Gelinliğin hazır edilmesi ile heyet Muînüddîn'in kızı İsmet Hâtun ve maiyyeti eşliğinde 15 Zilka'de 542/24 Nisan 1147'de Halep'e doğru yola çıkmıştı.¹³⁹ Bu evlilikle Nureddin Şam ile Halep'i birleştirmek istiyordu. Bunun karşılığı olarak Nureddin, 533/1138'de babasının Ba'lebek'te esir aldığı, bir zamanlar Üner'in gözdesi olan bir kızı¹⁴⁰ azat ederek bu evliliği taçlandırdı.¹⁴¹ Üner'de kızını Busrâ ve Salhad emîri Altuntaş'ın isyanına karşı Nureddin'in desteğine mukabil veriyordu.¹⁴² Evliliğin II. Haçlı seferinin hemen öncesinde olması da, üzerinde durulması gereken bir husustur.

Bu iki devlet arasında gelişen bağları güçlendirecek siyasî bir evlilik olmakla beraber¹⁴³, İsmetüddin sadece sıradan bir eş değildi. Bir Türk

¹³⁵ Runciman, c. II, s. 268.

¹³⁶ Runciman, c. II, s. 302.

¹³⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 340; Ebû Şâme, c. III, s. 243; Zehebî, *el-İber*, c. III, s. 27.

¹³⁸ İbnü'l-Kalânîsî, s. 159; Ebû Şâme, c. I, s. 180; İbn Hallikân, c. I, s. 297'de kısa bir bilgi verilir; David Nicolle, *İkinci Haçlı Seferleri, 1148*, çev.: L. Ece Sakar, İstanbul 2014, s. 39; Thomas Asbridge, *Haçlı Seferleri*, çev.: Ekin Duru, Say Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2014, s. 243; Şeşen, *Devlet*, s. 73; Runciman, c. II, s. 199.

¹³⁹ İbnü'l-Kalânîsî, s. 159; Ebû Şâme, c. I, s. 180.

¹⁴⁰ Zengî, Ba'lebek'e hâkim olunca, Üner'in oradaki cariyesini almış ve Halep'te onunla evlenmişti. Zengî öldürülünceye kadar da, Halep'te kalmıştı. Ölümü üzerine oğlu Nureddin Mahmûd onu Üner'e göndermişti. Nureddin ile Üner arasındaki dostluğun en büyük sebebinin bu cariyeye olduğu söylenir. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. IX, s. 310-11.

¹⁴¹ Asbridge, s. 243.

¹⁴² Runciman, c. II, s. 199.

¹⁴³ Bk. Ebû Şâme, c. I, s. 180.

aileden geliyordu; yani, kadınların sadece ezelden beri kültürel değil, önemli siyasî roller de oynadığı bir sosyal sınıfa ve kültürel gruba mensuptu.¹⁴⁴ İsmet Hâtun'un Nureddin'den bir kızı ile iki oğlu dünyaya geldi.¹⁴⁵

11 Şevval 569/15 Mayıs 1174'te Nureddin boğaz anjiniinden Dımaşk'ta vefat edince¹⁴⁶ yerine on bir yaşındaki oğlu el-Melikü's-Sâlih İsmâil geçti. Nureddin'in ölümünden iki yıl sonra Selahaddin bölgeyi hâkimiyeti altına aldı ve İsmet Hanımla evlenmek istedi.¹⁴⁷ Şafiî fakihî Şerefeddin İbn Ebû Asrûn ile İsmet Hâtun'un kardeşi Emîr Sa'deddin Mes'ûd b. Üner'in de¹⁴⁸ hazır bulunduğu bir meclis'te nikâhları kıyıldı (Safer 572/Ağustos 1176).¹⁴⁹ Sultan, nikâh akdinin kıyıldığı gece ve bir sonraki gece İsmet Hâtun'un yanında kaldı ve ertesi günü Mısır'a gitti.¹⁵⁰ Bu evlilikle Selahaddin, hem Zengî'nin, hem de Böri hanedanının meşru varisi olarak konumunu güçlendirmiş oluyordu.¹⁵¹

İsmet Hâtun kadınların en iffetlisi idi;¹⁵² ayrıca ibadete çok düşkündü. Geceleyn uyanamayıp da teheccüd namazını kılamadığı zaman çok üzülür ve öfkelenirdi. Hatta bundan dolayı Nureddin gece namazı kıl-

¹⁴⁴ Nicolle, s. 39.

¹⁴⁵ Hilal Görgün, "İsmet Hâtun", *DİA*, İstanbul 2001, c. XXIII, s. 140.

¹⁴⁶ Bahâeddin İbn Şeddâd, *en-Nevâdiru's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinu'l-Yûsufiyye (Sîretu Selahaddin Eyyûbî)*, thk.: Cemâleddin eş-Şeyyâl, Mektebetü'l-Hâncî, 2. Baskı, Kahire 1415/1994, s. 88; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. X, s. 56; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, s. 299, 308; Zehebî, *el-İber*, c. III, s. 55'de kısaca bu yıl vefat ettiği verilir.

¹⁴⁷ İbn Kesir, *el-Bidâye*, c. XIII, s. 194; Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyubî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, s. 73.

¹⁴⁸ Selahaddin, kendi kız kardeşi Rebîa Hâtun binti Eyyûb'u da Emîr Sa'deddin Mes'ûd ile evlendirmişti. O'nun vefatıyla bu sefer Erbil valisi Melik Muzafferüddin ile evlenmiş, onun yanında kırk yıl Erbil'de kalmıştı. O'nun da vefatıyla Dımaşk'a gelmiş ve Rebîa Hâtun, 643/1245 yılında seksen yaşını aşmış iken burada vefat etmişti. O da vefat edince İsmet Hâtun gibi Kasyûn mezarlığına defnedilmişti. Bk. İbn Kesir, *el-Bidâye*, c. XIII, s. 194.

¹⁴⁹ Ebû Şâme, c. III, s. 243; İbn Kesir, *el-Bidâye*, c. XII, s. 318; İbn Hallikân, c. I, s. 297'de kısa bir bilgi verilir, tarih belirtilmez.

¹⁵⁰ İbn Kesir, *el-Bidâye*, c. XII, s. 318.

¹⁵¹ P. M. Holt, *Haçlılar Çağı*, 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu, çev.: Özden Arıkan, Numune Matbaacılık, İstanbul 1999, s. 56.

¹⁵² Ebû Şâme, c. III, s. 243.

mak isteyenleri uyandırmak için seher vakti kalede davul çalınmasını emretmişti. Davul çalacak adama da, bol miktarda ücret ve erzak vermişti.¹⁵³ Şevval 563/Temmuz 1168'de Nureddin ile evli iken hacca gitmiş, yolculuğu üzerindeki Bağdat'a uğramıştı. Beraberinde hizmetçileri ve cariyeleri de vardı. Hizmetçileri arasında Hadim Sandal diye birisinin de adı geçer. İsmet Hâtun'a burada pek çok ikramda bulunulmuştu.¹⁵⁴

Adil ve takva sahibi olduğu bildirilen Nureddin, devletin malına el uzatmaz, şahsî ihtiyaçlarını kendi malından karşıladı; beytûlmâlden kendisi için bir şey almaz idi.¹⁵⁵ İsmi verilmeyen zevcesi (muhtemelen İsmet Hâtun), içinde bulunduğu sıkıntıdan şikâyet ettiği zaman, Humus'da kendisi için üç dükkân vermişti. Bunlardan senede yaklaşık yirmi dinar elde ediyordu. Karısı bunu az bulunca, bundan başka parası olmadığını ve elindeki malların Müslümanların hakkı olduğunu söylemiş, Müslümanların hazinedarı olarak onlara ihanet edemeyeceğini ifade ederek, karısı yüzünden kendisini cehenneme atamayacağını bildirmişti.¹⁵⁶

İsmetüddin, kültürel ve dinî açıdan da önemli roller oynadı. 541/1146'da şehrin yeni sünnî medreselerinden¹⁵⁷ birini kurdu.¹⁵⁸ Oldukça güzel olduğu söylenen İsmet Hâtun, iffetli, bolca sadaka veren bir kadındı. Hayır-hasenât konularında en önde geldiği zikredilir.¹⁵⁹ Çok sayıda vakfı bulunan İsmet Hâtun¹⁶⁰, 573/1177 yılında da Dımaşk'ta Hacerüzzeheb mahallesinde el-Medresetü'l-Hâtüniyye el-Cevvâniyye'yi inşa ettir-

¹⁵³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 301.

¹⁵⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 274.

¹⁵⁵ Ebû Şâme, c. I, s. 51-52.

¹⁵⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. X, s. 57; Abdülfettâh Kal'acı, "Nureddin Mahmut, el-Adaletü ve'l-Muhâbetü'l-Fesâdi", *A'fâku'l-Ma'rife*, Eylül 2007, s. 286.

¹⁵⁷ Melik Dukak, Dımaşk'ta ilk medreseyi yaptırdı ve "Sâdiriyye" ismini verdi. Daha sonra Emîniyye ve Şerefîyye gibi yedi medrese daha inşa edildi. Dımaşk'ta ilk hamamlarla hankahların da bu dönemde yapıldığı bilinmektedir. Bk. Cengiz Tomar, "Şam", *DİA*, İstanbul 2010, c. XXXVIII, s. 312.

¹⁵⁸ Nicolle, s. 39.

¹⁵⁹ Ebû Şâme, c. III, s. 243; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 340.

¹⁶⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 340; Şeşen, *Devlet*, s. 317.

di.¹⁶¹ Burası genellikle Hanefî fakihlerinin ders verdiği bir ilim merkezi olarak uzun yıllar hizmet vermiştir. Bu medreseye, kardeşi Emîr Sa'deddin Mes'ûd vakıflar tahsis etmiş, idaresini İsmet Hatun'a ve onun soyundan gelenlere bırakmıştır. İsmet Hâtun, ayrıca birçok medreseyi tahsis ettiği vakıflarla desteklemiştir.¹⁶² Nureddin Zengî tarafından Dımaşk'ta yaptırılan Dârülhadis de bunlar arasındadır.¹⁶³ Yine Nureddin, Halep'te el-Kenîsetü'l-Uzmâ olarak bilinen kilisenin 518/1124'de Serrâcîn Mescidi olarak camiye çevrilmesinden bir müddet sonra, burasını medrese haline getirmişti. Burada Hanefî mezhebine göre tedrisat yapıyordu.¹⁶⁴

İsmet Hâtun ayrıca biri Halep, diğeri Dımaşk'ta¹⁶⁵ Banâs nehri kıyısında iki hankâh¹⁶⁶ yaptırmıştır.¹⁶⁷ Dımaşk'ta 578/1182-83'de yaptırdığı hankâh, Hankâhü'l-Hâtûniyye (Hankâhü's-Sit Ümmi'l-Melikî's-Sâlih) adıyla tanınmıştır.¹⁶⁸ Nureddin de sufiler için hankâhlar yaptırmış, kurduğu vakıfları yaygınlaştırmıştır.¹⁶⁹ Bu yıllarda (1183-1185) Dımaşk'ı gezen Endülüslü seyyah İbn Cübeyr, Selahaddin döneminde¹⁷⁰ burada ha-

¹⁶¹ Ebû Şâme, c. III, s. 243; İbn Kesir, *el-Bidâye*, c. XII, s. 340; Zehebî, *el-İber*, c. III, s. 27'de sadece Şam'da medrese yaptırdığı kısaca zikredilir; Şeşen, *Devlet*, s. 327.

¹⁶² Ebû Şâme, c. III, s. 243.

¹⁶³ N. Elisseff, *Nûr ad-Din*, Damas 1967, c. III, s. 763.

¹⁶⁴ İbnü'l-Adîm, c. I, s. 62.

¹⁶⁵ Ebû Şâme, c. III, s. 243.

¹⁶⁶ "Yemek yenilen, sofrâ kurulan yer" anlamına gelen hordengeh kelimesinden geldiği ileri sürülür. İlk hankah'ın tarihi verilmeyen bir zamanda ilk kez Remle'de yapıldığı yanın-da, Basra civarında eski bir yerleşim yeri olan Abadan'da Abdülvâhid b. Zeyd'in (ö. 177/793) bir müridi tarafından kurulduğunu söyleyenler de vardır. Daha sonra Bağdat'ta Ma'rûf-i Kerhî (ö. 200/815-16), Bistam'da Bâyezid-i Bistâmî (ö. 234/848) gibi sûfîler hankah açmışlardır. Hankahın şekillenmesinde rakip kurum olan medreselerin de etkisi olmuş ve bazen hankah medreselerin işlevlerini de yüklenmiştir. Bk. Süleyman Uludağ, "Hankah", *DİA*, İstanbul 1997, c. XVI, s. 42-43.

¹⁶⁷ Ebû Şâme, c. III, s. 243; İbn Kesir, *el-Bidâye*, c. XII, s. 340'da Banyas taraflarında Babün-nasr dışındaki Hâtun hankâhının sahibesi olduğu belirtilir.

¹⁶⁸ İbn Kesir, *el-Bidâye*, c. XIII, s. 194.

¹⁶⁹ Ebû Şâme, c. I, s. 51.

¹⁷⁰ Selahaddin Eyyübî, sadece Dımaşk'ta değil, Mısır'da da hankah yaptırmıştır. Fâtımî sarayındaki hadımlardan Saîd es-Süedâ'nın elinden alınan konakta Selahaddin tarafından "Salâhiyye Hankahı" adıyla binalar tahsis edilmişti. Bk. M. Baha Tanman, "Han-

vanîk olarak anılan pek çok tesisin bulunduğunu bunların içlerinden suların aktığı süslü saraylardan farklı olmadığını ve hankâhlarda yaşayan sûfîlerin olduğunu söyler ve onların müreffeh hayatlarından bahseder.¹⁷¹

Selahaddin de kendisini yetiştiren Nureddin'in yolundan gitmiş¹⁷² ve hankâh gibi müesseselere önem vermiş ve orada kalan sûfîlere değer vermişti. Onlara iyi davranıp, pek çok hususta onlara danıştığı için, onlar da Haçlılar'a karşı birçok cephede Selahaddin ile birlikte savaştılar.¹⁷³ Selahaddin Hıttın Savaşında Haçlılar'ı büyük bir bozguna uğrattığında beraberinde sûfîler de vardı ve Templier şövalyeleri¹⁷⁴ esir edilince onların cezasını sûfîler vermişlerdi.¹⁷⁵

İsmetüddin, ilk eşi Nureddin'in yerine geçen oğlu el-Melikü's-Sâlih İsmâil henüz çocuk yaşta olduğu için annesinin etkisi altında kalmış, bu da İsmet Hâtun'un siyasete karışmasına yol açmıştır.¹⁷⁶ Selâhaddin bir yandan Fatimî taraftarlarının komplosu, Sicilya donanmasının İskenderiye'ye saldırması (Zilhicce 569/Temmuz 1174), ardından Yukarı Mısır'da çıkan Kenzüddevle isyanı ile meşgul olurken öte yandan Suriye'deki

kah", *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, s. 44; Şeşen, *Devlet*, s. 330'de bu hankahın şeyhinin daha sonra Şeyhu ş-Şuyûh unvanını aldığını belirtir.

¹⁷¹ İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, çev.: İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 209.

¹⁷² Nureddin kadınlar için dahi bir hankah inşâ ettirmişti. Şeşen, *Devlet*, s. 330.

¹⁷³ Ali Muhammed Sallâbî, *Eyyûbi Devleti Selahaddin Eyyûbi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, çev.: Şerafeddin Şenaslan, Ravza Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2010, s. 393.

¹⁷⁴ İslâm tarihçileri "Dâviyye" diye isimlendirirler. 1119 yılında Champagne şövalyelerinden Hugues de Payns ve arkadaşları tarafından II. Baudouin'in verdiği izinle Kudüs'te kurulmuştur. Templier, "Mescidiaksâlîlar" anlamına gelir. Süryanice fakir anlamına gelen "Dâviyye" kelimesinden veya Lâtince'deki "devotus" (âbid) sıfatından geldiği ileri sürülür. Hem hayır işleriyle hem de askerî konularla meşgul olan bu tarikat, kısa zamanda gelişme göstermiştir. Devletin resmî siyasetinden bağımsız hareket eden ve kendilerini sadece paraya karşı sorumlu sayan şövalyeler, Haçlılar'ın çekirdek gücü olan en çetin süvarileri oluşturuyordu. Bkz. H. Luke, "Saint John of Jarusalem, Order of the Hospital of", *Encyclopediâ Britannica*, Chicago 1972, XIX, 822-25; Madden, 46-47; Stanley Lane-Pool, 31; Asbridge, 184-85.

¹⁷⁵ Bk. Runciman, c. II, s. 385; Mike Paine, *Haçlı Seferleri*, çev.: Cumhuriyet Atay, İstanbul 2011, Kalkedon Yayınları, s. 60; Harold Lamb, *Selahaddin Eyyûbi ve Haçlılar*, İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, çev.: Sinem Ceviz, s. 100; Sallâbî, s. 393.

¹⁷⁶ Hilal Görgün, "İsmet Hâtun", *DİA*, İstanbul 2001, c. XXIII, s. 140.

gelişmeleri takip ediyordu. el-Melikü's Sâlih Nûreddin İsmail zamanında Halep kapılarına dayandı.¹⁷⁷ İsmail'in adına hutbe okutması üzerine onun atabegliğinin kendi hakkı olduğunu düşünen Selâhaddin, Dımaşk'tan gelen davet üzerine 13 Rebûlevvel 570/12 Ekim 1174 tarihinde Mısır'dan Suriye'ye hareket etti. Selâhaddin Dımaşk'ı ele geçirdi. Ancak Haçlılar ve Haşhaşîler ile birlikte hareket eden İsmail, Halep'te direnmeye devam ediyordu. Halep'in fiilî yöneticisi konumundaki Gümüştegin vasıtası ile Haşhaşîleri kullanıp, Selâhaddin'e suikast dahî yaptırarak kadar ileri gitmişti.¹⁷⁸ Halepliler ve Musullular Selâhaddin'e tekrar savaş açtırsa da yenildiler. Mücadele tarafların kesin olarak anlaşmalarıyla sona erdi. 15 Zilhicce 571 /25 Haziran 1176 ve Anadolu Selçukluları ile Artuklular'ın da katıldığı bir antlaşma imzalandı. el-Melikü's-Sâlih Nûreddin İsmail'in elinde ancak Halep ile birkaç kale kaldı.¹⁷⁹ Daha sonra 9 Zilhicce 581/3 Mart 1186'da Harran'da sulh sağlanmış, Selâhaddin adına hutbe okutup para bastırmayı kabul etmişlerdi. Selâhaddin'i uğraştıran Zengîler III. Haçlı seferi sırasında onun yanında olup, en sadık yardımcıları olacaklardı.¹⁸⁰ Bu yakınlaşmada şüphesiz Selâhaddin'in İsmet Hanımla yaptığı evliliğin rolü büyüktür.

İsmet Hâtun, Haçlılar'a karşı mücadele veren Müslümanlar arasındaki birliğin sağlanmasında önemli rol oynamıştır.¹⁸¹ Bu rol Nureddin ile evliliğinde de kendini göstermiş, daha önce bahsettiğimiz gibi, babası Üner ile yeni eşi Nureddin'in birliktelikleri Haçlılar'a geri adım attırır.

İsmet Hâtun, Dımaşk'ta çıkan ve pek çok kişinin ölümüne sebep olan veba salgını sonucu Zilkade 581/Şubat 1186'da öldü¹⁸². İsmetüddîn

¹⁷⁷ Tâlib Yâzıcı, "Halep", *DİA*, İstanbul 1997, c. XV, s. 242.

¹⁷⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. X, s. 67; Farhad Daftary, *İsmâîlîler, Tarihleri ve Öğretileri*, çev.: Ahmet Fethi, Melisa Matbaacılık, 1. Baskı, İstanbul 2017, s. 559; Bernard Lewis, "Saladin and Assassins", *Bulletin of Oriental and African Studies, University of London*, Cambridge 1953, c. XV, s. 239.

¹⁷⁹ Ramazan Şeşen, *Eyyûbîler*, *DİA*, İstanbul 1995, c. XII, s. 21.

¹⁸⁰ Şeşen, *Devlet*, s. 83-84; Sâmî es-Sakkâr, "Musul", *DİA*, İstanbul 2006, c. XXXI, s. 362.

¹⁸¹ Hilal Görgün, "İsmet Hâtun", *DİA*, İstanbul 2001, c. XXIII, s. 140.

¹⁸² Ebû Şâme, c. III, s. 243; Şeşen, *Devlet*, s. 84, 289.

vefat ettiğinde Selahaddin de Harran'da ölümcül bir hastalıkla mücadele ediyordu.¹⁸³ Eşinin vefatı, hastalığının artıp ona zarar vermesinden endişe duyularak ondan saklandı. Buna rağmen Selahaddin, eşine mektuplar yazıyor, sevgisini dile getiriyor, sonunda yazı yazmaktan yorgun düşüyordu. Vefatını daha sonra işitti ve elem duydu.¹⁸⁴

Dımaşk'ta Kâsiyûn dağı eteklerinde kendi yaptırdığı türbeye defnedildi. Onun Şerkesiye kubbesinin yanına defnedildiği, türbesinin bitişiğinde Eşrefiye ve Atabegiye Dârü'l-Hadîs'inin bulunduğu rivayet edilir.¹⁸⁵ Aynı salgın hastalıkta Sultan'ın amcasının oğlu ve Humus emîri Nâsirüddîn Muhammed¹⁸⁶, eniştesi Sa'dedîn Mes'ûd b. Üner de vefat etmişti.¹⁸⁷ Selahaddin ölümünden (589/1193) sonra Dımaşk'a defnedilmiş ve türbesi de buraya yaptırılmıştır.¹⁸⁸

Sonuç

Haçlılar'ın XI. asrın sonları ve XII. asrın başlarında Yakınoğu'da devletçikler kurmaları, Müslümanları ve hatta yerli Hristiyanları dehşete düşürmüştü. Müslüman emîrler ve Suriye Selçukluları arasındaki bölünmüşlük, Haçlılar'ın işine yaramış, bölgeye yerleşip bu topraklarda tutunmalarını kolaylaştırmıştı. Haçlılar'ı Yakınoğu'dan sürmek için İlga-zî, Tuğtekin, Mevdud gibi Müslüman liderlerin Haçlılarla yaptıkları mücadeleler yeterli olmamış, kazanılan küçük zaferlerle yetinilmişti.

İslâm birliğini sağlama yolunda en önemli adımları Haçlılar'ın bölgeye gelişlerinden yaklaşık 30 yıl sonra İmâdüddin Zengî atmaya başladı. İslâm birliğini sağlamanın, Haçlılar'a karşı zafer kazanmanın ve onları bu topraklardan çıkarmanın yegâne çözüm olduğunun farkında olan Zengî, bölgedeki liderleri ve emirleri kendi bayrağı altında toplama gayretlerine

¹⁸³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. X, s. 135.

¹⁸⁴ Ebû Şâme, c. III, s. 244.

¹⁸⁵ Ebû Şâme, c. III, s. 244; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 340.

¹⁸⁶ Şeşen, *Devlet*, s. 84. Ebû Şâme, c. III, s. 244'de Nâsirüddîn'in Humus'ta hiçbir hastalığı olmadan aniden 9 Zilhicce'de öldüğünden bahsedilir.

¹⁸⁷ Şeşen, *Devlet*, s. 84.

¹⁸⁸ Cengiz Tomar, "Şam", *DİA*, İstanbul 2010, c. XXXVIII, s. 312.

girişti. Önündeki en büyük engellerden biri olan Dımaşk'ı itaat altına almak için, Tuğtekinliler'in müteveffa lideri Böri'nin dul eşi Zümrüd Hâtun ile evlenerek ilk adımı attı. Dımaşk'ı itaat altına alamasa da Haçlılar'ın ilk kurdukları Urfa kontluğunu sona erdirdi. Bu sırada Caber kalesi önlerinde beklenmeyen ölümü Haçlılar'a ve muhaliflerine derin bir nefes aldırdı. Fakat yerine geçen oğlu Nureddin, babasının yarım bıraktığı mücadeleyi kaldığı yerden yeni zaferlerle devam ettirdi.

Nureddin, bölgenin en önemli gücü konumundaki Dımaşk'ı II. Haçlı seferlerinde şehrin emîri Muînüddin Üner ile kahramanca savunarak, Haçlılar'ı büyük bir hayal kırıklığına uğrattı. Daha sonra da Dımaşk'ı kendi bayrağı altına alma girişimleri başlattı ve şehrin yöneticisi Üner'in kızı İsmet Hâtun ile evlendi. Daha sonra Üner ile Haçlılar'a karşı ortak hareket etti ve sonunda Dımaşk'ı hâkimiyeti altına almayı başardı.

278
OMÜİFD

Nureddin'in ölümü ile İslâm birliğini sağlama çabaları Selahaddin Eyyûbî'ye geçti. Selahaddin'in bu çabalarında önündeki en büyük engellerden biri hiç şüphesiz Halep ve Musul'daki Zengîler idi. Selahaddin, Musul ve Halep Zengîleri'ni kendi bayrağı altında toplamak için, selefleri gibi diplomatik bir evlilik yaparak, Musul ve Halep yöneticilerinin anneleri Nureddin'in dul eşi İsmet Hâtun ile evlendi. Yaptığı bu evliliğin meyvelerini, Hittîn Savaşı ve III. Haçlı seferlerinde toplayarak, Halep ve Musul orduları ile Haçlılar'a karşı zafer kazandı.

Müslüman cephesinde bunlar olurken, erkek evladı olmayan Kudüs Kralı II. Baudouin en büyük kızı Melisende'yi Avrupa'dan getirtilen Anjou Kontu Foulque ile evlendirerek, hem Krallığını devam ettirmeye, hem de Müslümanlara karşı mücadelede yeni ve etkin önlemler almaya çabalıyordu. Bu üç hanımın da yönetim ve siyasette etkin olma çabaları Müslüman-Haçlı mücadelesine ayrı bir boyut getiriyordu. Ayrıca bu üç hanımın da geride çok önemli sosyal, kültürel ve dinî eserler bırakması da o dönemin savaş dışında yaşadığı hayatını yansıtan bir ayna olmuştur.

Kaynakça

- Ağır, Abdullah Mesut, *Memlûklarda Ticaret*, Çizgi Kitabevi, Konya 2015.
- Alptekin, Coşkun, "Böri", *DİA*, İstanbul 1992, c. VI, s. 326.
- Asbridge, Thomas, *Haçlı Seferleri*, çev.: Ekin Duru, Say Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2014.
- Azîmî, *Azîmî Tarihi*, çev.: Ali Sevim, Duman Ofset Matbaacılık, 2. Baskı, Ankara 2006.
- Bezer, Gülay Öğün, "Şeyzer", *DİA*, İstanbul 2010, c. XXXIX, s. 107.
- _____, "Tuğteginliler", *DİA*, İstanbul 2012, c. XLI, s. 351.
- Bosworth, C. E., *İslâm Devletleri Tarihi*, çev.: E. Merçil- M. İpşirli, Ünal Matbaası, İstanbul 1980.
- Burton, Michael, "The Society's Tour in Lebanon, Syria and Jordan", *Asian Affairs*, January 2001, s. 179.
- Buzpınar, Şit Tufan, "Havran", *DİA*, İstanbul 1997, c. XVI, s. 540.
- Çelik, Mehmet, "Süryâniler", *DİA*, İstanbul 2010, c. XXXVIII, s. 177.
- David Nicolle, *İkinci Haçlı Seferleri*, 1148, çev.: L. Ece Sakar, İstanbul 2014.
- Demirkent, Işın, "Haçlılar", *DİA*, İstanbul 1996, c. XIV, s. 530-31.
- _____, *Urfa Haçlı Kontluğu, 1098-1114*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1994.
- Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitabu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nuriyye ve's-Salâhiyye*, thk.: İbrahim ez-Zeybek, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1418/1997.
- Ebû'l-Fidâ, *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası, Takvîmü'l-Buldân*, çev.: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 2017.
- el-Hamevî Yakût, *Mu'cemü'l-Büldân*, thk.: Ferîd Abdülaziz el-Cündî, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1410/1990.
- el-Hemdânî Ya'kub, *Sıfet-ü Cezîretü'l-Arab*, thk. Muhammed b. Ali el-Ekvâ' el-Havâlî, Dâru'l-Yemâme, Riyad 1394/1974.
- Elisseeff N., *Nûr ad-Din*, Damas 1967.
- es-Sakkâr Sâmi, "Musul", *DİA*, İstanbul 2006, c. XXXI, s. 362.
- Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtümiler", *DİA*, İstanbul 1995, c. XII, s. 231-32.
- ez-Zehebî, *el-Iber fî Haberi Men Ğaber*, tahk.: Ebû Hâcir Muhammed es-Sâid, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut ts.
- _____, *Tarihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri'l-A'lâm*, tahk.: Ömer Abdüsselâm Tedmûrî, Dâru'l-Kütübü'l-Arabî, Beyrut 1407/1987.
- Farhad Daftary, *İsmâilîler, Tarihleri ve Öğretileri*, çev.: Ahmet Fethi, Melisa Matbaacılık, 1. Baskı, İstanbul 2017.
- Fayda, Mustafa, "Busrâ", *DİA*, İstanbul 1992, c. VI, s. 470;
- France, John, "The First Crusade, Impelled By The Love of God", *Crusedas, The Illustrated History*, edit.: F. Madden, The University of Michigan Press, Duncan Baird Publishers 2004.

- Görgün, Hilal, "İsmet Hâtun", *DİA*, İstanbul 2001, c. XXIII, s. 140.
- Haçlı Tarihi*, Anonim, çev.: Ergin Ayan, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- Hitti, P. K., *History of Syria*, Londra 1951.
- _____, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev.: Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1981.
- İbn Cübeyr, *Endülü's'ten Kutsal Topraklara*, çev.: İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, tahk.: İhsan Abbas, Dâru's-Sadr, Beyrut ts.
- İbn Havkal, X. *Asır'da İslâm Coğrafyası*, çev.: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.
- İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Berîl Matbaası, Leiden 1889.
- İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk.: Ahmed Abdulvahhab Fetîh, Dâru'l-Hadîs, Kahire 1413/1992.
- İbn Şeddâd Bahâeddin, *en-Nevâdiru's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinu'l-Yûsufiyye (Sîretu Selahaddin Eyyûbî)*, tahk.: Cemâleddin eş-Şeyyâl, Mektebetü'l-Hâncî, 2. Baskı, Kahire 1415/1994.
- İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûk Mısır ve'l-Kahire*, nşr.: Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1413/1992.
- İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Halep fî Tarih-i Halep*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996.
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Tarih*, Tashih: Muhammed Yusuf ed-Dekkâk, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1407/1987.
- İbnü'l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl, I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, çev.: Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- İstahrî, *Ülkelerin Yolları (Mesâlikü'l-Memâlik)*, çev.: Murat Ağarı, Aşağı Kitapları, 1. Baskı, İstanbul 2015.
- Jackson Thomas, "Concept of a Crusaid", *Rivier Academic Journal*, V/2, Fall 2009, s. 15.
- Kal'acî Abdülfettâh, "Nureddin Mahmut, el-Adaletü ve'l-Muhârebetü'l-Fesâdi", *A'fâku'l-Ma'rife*, Eylül 2007, s. 283-292.
- Küçüksipahioğlu Birsal, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007.
- Lamb Harold, *Selahaddin Eyyubi ve Haçlılar*, İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, 1. Baskı çev.: Sinem Ceviz, İstanbul 2017.
- Lewis Bernard, "Saladin and Assassins", *Bulletin of Oriental and African Studies, University of London*, Cambridge 1953.
- Maalouf Amin, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, çev.: M. A. Kılıçbay, Telos Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 1997.
- Merçil Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.

- Minorsky V., *Hudûdü'l-Âlem, Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, çev.: Murat Ağarı-Abdullah Duman, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- Montefiore Simon Sebag, *Kudüs, Bir Şehrin Biyografisi*, çev.: Cem Demirkan, Pegasus Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2016.
- Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsîm)*, çev.: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- Munro D. C., *The Kingdom of the Crusaders*, Washington 1966.
- Nicolle David, *İkinci Haçlı Seferi Tarihi, 1148*, çev.: L. Ece Sakar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2014.
- Özgüdenli Osman Gazi, "Müstershid-Billâh", *DİA*, İstanbul 2006, c. XXXII, s. 145-46;
- P. M. Holt, *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, çev.: Özden Arıkan, Numune Matbaacılık, İstanbul 1999.
- Paine Mike, *Haçlı Seferleri*, çev.: Cumhuriyet Atay, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2011.
- Praver J., *The Latin Kingdom of Jerusalem, European Colonialism in the Middle Ages*, London 1972;
- R. Le Tourneau, "Burids", *EP*, c. I, s. 1332.
- Rhode H., "The Geography of the Sixteenth Century Sancak of Safad", *Archivum Ottomanicum*, Den Hague 1987.
- Riddle John M., *History of the Middle Ages*, Rowman&Littlefield Publishers Inc., Lanham 2008.
- Riley-Smith Jonathan, *What were the Crusades?*, 4. Baskı, San Francisco, 2009.
- Sahillioğlu Halil, "Antakya", *DİA*, İstanbul 1991, c. III, s.230.
- Sallâbi Ali Muhammed, *Eyyübi Devleti Selahaddin Eyyübi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, çev.: Şerafeddin Şenaslan, Ravza Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2010.
- Schick C., "The Mount of Olives", *Palestine Exploration Quartely*, 1889, XXI, sayı: 4, s. 174-184.
- Sevim Ali, *Suriye Selçukluları*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara 1983.
- Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev.: Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.
- Şeşen Ramazan, *Eyyübîler*", *DİA*, İstanbul 1995, c. XII, s. 21.
- Şeşen Ramazan, *Selahaddin Eyyübî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987.
- Taneri Aydın, "Ca'ber Kalesi", *DİA*, İstanbul 1992, c. VI, s. 526.
- Tanman M. Baha, "Hankah", *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, s. 44;
- Tomar Cengiz, "Şam", *DİA*, İstanbul 2010, c. XXXVIII, s. 312.
- Uludağ Süleyman, "Hankah", *DİA*, İstanbul 1997, c. XVI, s. 42-43.
- Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1987.
- Üsâme b. Münkız, *Kitâbü'l-İ'tibâr*, çev.: Yusuf Ziya Cömert, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012.

Mouton J. M., “Shayzar”, *EP*, c. IX, s. 410-411.

Ya’kubî, *Ülkeler Kitabı*, çev.: Murat Ağarı, Bayrak Matbaası, İstanbul 2002.

Yazıcı Nesîmi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002.

Yâzîcî Tâlib, “Halep”, *DİA*, İstanbul 1997, c. XV, s. 242.

